

УДК 811.111.81'42
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-2/07>

Блинова І. А.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Зернецька А. А.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ГУМОР ЯК РІЗНОВИД КОМІЧНОГО: КРИТЕРІЇ ВИОКРЕМЛЕННЯ, ТЕОРІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ І ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню гумору як різновиду комічного. Визначено склад традиційної парадигми різновидів комічного, до якого віднесено гумор, іронію, сатиру, сарказм і чорний гумор. Описано провідні прийоми та мовні/мовленнєві засоби репрезентації і посилення комічного ефекту. Розглянуто естетичні, соціальні, біопсихологічні і лінгвістичні критерії розмежування різновидів комічного, що мають суттєве значення під час їх комплексного опису. Проаналізовано поняття «гумор» з погляду кожного з критеріїв. Автори простежують за визначенням терміна «гумор» у вітчизняних і зарубіжних тлумачних джерелах лінгвістичного, літературознавчого, філософського й естетичного характеру. Увагу зосереджено на теоріях, що лягли в основу визначення природи комічного, розподілу його різновидів, особливостей функціонування, реакцій сміху на ту чи іншу комічну ситуацію. Виявлено особливості власне лінгвістичного критерію, який має суттєву значущість під час виділення та дослідження гумору як різновиду комічного мовознавцями. Виокремлено провідні класифікації словесних засобів, форм і прийомів гумористичної дотепності від часів античної давнини дотепер. Охарактеризовано розвиток теорій гумору з урахуванням сучасних підходів та аспектів: лінгво-семантичного, лінгво-прагматичного, лінгво-культурологічного, лінгво-когнітивного тощо, що дає змогу доповнити наявні уявлення про механізми продукування і сприйняття гумору. Встановлено, що загальновизначеними компонентами вираження гумористичного змісту в провідних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях визнаються певне протиріччя, відхилення від структурно-мовних і комунікативно-прагматичних норм, що викликає виникнення другого плану, який різко контрастує з першим.

Ключові слова: комічне, гумор, критерій, теорія, лінгвостилістичний засіб.

Постановка проблеми. Комічне – категорія естетики, філософії, психології, літературознавства і лінгвістики, яка характеризує об'єкти й явища дійсності з більшою або меншою мірою осміяння. Зазначене поняття вивчається з часів Аристотеля. Існує безліч досліджень, присвячених цій категорії, теорій різної спрямованості. У дослідженнях останніх століть простежується тенденція до об'єднання різноманітних теорій комізму і сміху в єдине ціле. У літературознавстві і мовознавстві висуваються питання про види, форми, жанри і прийоми комічного. Відмінність у трактуванні природи комізму і сміху зумовлена тим фактом, що комічне розглядається з різних боків, за відповідними напрямками лінгвістичної парадигми знань, а також такою особливістю, що об'єктом дослідження виступають різноманітні види комізму, зокрема гумор.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині дослідження гумору як різновиду коміч-

ного відбувається за такими пріоритетними напрямками: осмислення природи лінгвістичного та соціального гумору (І. К. Кобякова [17]); огляд теорій вербального гумору в сучасній лінгвістиці (Д. В. Казакова [11]); аналіз лінгвістичної вербалізації гумористичного ефекту та екстеріоризації гумору в певному виді дискурсу (С. О. Швачко [30], О. А. Кириченко [16], О. І. Назаренко, О. Є. Нестеренко [24]); розгляд гумористичної комунікації, побудованої на порушенні універсальних принципів спілкування (Л. І. Шмулевич [31]); визначення механізмів реалізації гумору та його функцій (В. В. Жугай, О. В. Материнська [10]) тощо. Дослідження здійснюються на матеріалі текстів, що мають різноманітну стильову і жанрову спрямованість і представлені як мовою оригіналу, так і перекладу.

Постановка завдання. Мета розвідки полягає у різноаспектному розгляді гумору як різновиду комічного. Завданнями дослідження є:

аналіз поняття «гумор» із погляду естетичного, соціального, біопсихологічного і лінгвістичного критеріїв; визначення терміна «гумор» з огляду на представлені у вітчизняних і зарубіжних джерелах довідкового характеру дефініції; вияв особливостей власне лінгвістичного критерію, який має суттєву значущість під час виділення та дослідження гумору як різновиду комічного мовознавцями; виокремлення провідних класифікацій словесних засобів, форм і прийомів гумористичної дотепності від часів античної давнини дотепер; характеристика етапів розвитку теорій гумору з урахуванням сучасних підходів та аспектів: лінгво-семантичного, лінгво-прагматичного, лінгво-культурологічного, лінгво-когнітивного і под., що дає змогу доповнити наявні уявлення про механізми продукування і сприйняття гумору.

Виклад основного матеріалу. Міркуючи про обсяг категорії комічного, переважна більшість дослідників відзначає її відмежованість від таких суміжних категорій і явищ, як смішне, веселе, сміх, дотепність. Зміст категорії комічного становить сукупність її варіантів. У нашому разі ми виходимо з того, що комічне являє собою родовий термін і включає змістовні різновиди. Доречним, на нашу думку, є включення чорного гумору до складу традиційної парадигми різновидів комічного (гумор, іронія, сатира, сарказм), критерієм виокремлення яких є відношення мовця до об'єкта сміху [25; 3]. Визначення цього формату базується, як і в інших різновидах комічного, на прагматичних установках: чорний гумор є результатом оцінки інтенцій автора (його рівня сміху та жорстокості) реципієнтом. Реакцією на комічне є, як правило, сміх – наслідок слів або поведінки, їх «перлокутивний» ефект [15, с. 187].

Комічне (у всіх його різновидах) є формою оцінного освоєння світу й інструментом руйнування надмірної стереотипності мислення – норми. Як правило, комічне характеризується як результат **контрасту, протиріччя**: форми – змісту, мети – засобам, дії – обставинам, сутності – її видимості, причини – наслідку, процесу – його результату, реальності – її уявленням про неї і под. Ефект очікування у реципієнта викликаний передусім самим змістом тексту, у ході викладу подій якого спостерігається **логічний збій**. Реципієнт сміється під час сприйняття такої інформації, до якої він не є підготовленим попереднім змістом або власним досвідом.

Різновидом ефекту несподіванки є різного роду **дисонансні явища**, за яких навмисно порушуються автором логічна, семантична, синтаксична сполучуваність. Найбільш уживаним є при-

йом, коли в одному ряду однорідних членів стоять різні предмети й явища. Загалом для прийому дисонансу характерним є той факт, що хоча і сполучаються слова далекі й навіть протилежні за смыслом, утворюється досить цільний і несуперечливий образ. Комічне постає як **неочікуваність**, що підкреслює і посилює протиріччя, дає змогу побачити їх у новому світлі, в їхній естетичній формі. Усі вказані прийоми досягнення комічного ефекту ґрунтуються на маніпуляції зі змістом.

Серед мовних засобів репрезентації і посилення комічного ефекту є мовна гра (обігрування полісемії, омонімії, синонімів, паронімів, антонімів, фразеологізмів, хіазму). До стилістичних засобів і прийомів створення комічного ефекту належать стилістичні контрасти, тобто зіткнення різностильових одиниць, стилістична реприза, пародія [23, с. 131–140].

Заслугує на увагу класифікація критеріїв диференціації різновидів комічного, запропонована А. О. Беляковим [2, с. 94–95]. Учений послуговується естетичними, соціальними, біопсихологічними і **лінгвістичними** критеріями розмежування різновидів комічного, що мають суттєве значення під час їх комплексного опису.

Естетичні критерії являють собою ознаки, що характеризують предмети та явища з погляду прекрасного і потворного, піднесеного і низинного, ідеального і реального. Указаний критерій передбачає вивчення об'єкта комічного (дійсності, що є предметом пізнання, практичного впливу суб'єкта, тобто предмета або явища, на які спрямоване комічне суб'єкта) та співвідношення комічного об'єкта з ідеалом (співвідношення висміяного предмета або явища дійсності з тим, що становить вищу мету діяльності, намірів, із досконалим утіленням чого-небудь). Гумор, наприклад, убачає в об'єкті осміяння сторони, що відповідають ідеалу, тоді як іронія, сатира, сарказм, чорний гумор протиставляють об'єкт осміяння естетичному ідеалу.

Соціальні критерії, тобто ознаки, що характеризують стосунки людей у суспільстві, включають ступінь злободенності (важливість висміяного предмета або явища для соціуму в певний момент) і ступінь критичності (критичне відношення до предметів і явищ дійсності, їх обговорення з метою надати комічну оцінку, виявити й висміяти недоліки).

Біопсихологічні критерії включають ознаки біопсихологічних процесів і закономірностей, що зумовлюють будь-який рід діяльності. Вони мають на меті охарактеризувати ступінь емоційної

насиченості (комбінація (кількість і якість) емоцій, що проявляються), інтенсивність вираження емоцій (сила емоційного прояву: посилення, послабленість), характер емоцій (певні емоції, викликані в адресанта під час породження ним комічного та в адресата під час сприйняття комічного: образа, ненависть, злість, засмучення, гнів), ступінь агресивності (погрожувальна ворожість комічного).

Лінгвістичні критерії містять мовні й мовленнєві ознаки і поділяються на: 1) лінгвокогнітивні критерії, що являють собою ознаки понятійні, пізнавальні, пов'язані з мовою і в межах яких виокремлюємо ступінь інтелектуальності (ступінь розуму, необхідного для породження і сприйняття того чи іншого виду комічного), характер оцінного знаку (добре/погано), ступінь негативності (ступінь заперечення, відмови від чого-небудь); 2) лінгвопрагматичні критерії, тобто ознаки комунікативні, що охоплюють характер вираження оцінки (імпліцитний/експліцитний), перлокутивний ефект (сміх як біопсихологічна реакція адресата під час впливу на нього комічного: незлобна посмішка, веселий сміх, уїдливі сміх, нещадний сміх), ступінь розуміння (повне/неповне) адресатом комічного (наявність у адресата почуття гумору); 3) власне лінгвістичні критерії, тобто власне мовні ознаки, що поєднують ступінь контрасту планів вираження і змісту (співвідношення між тим, що позначає, і тим, що позначається, під час створення комічного ефекту) та лінгвістичні засоби вираження комічного, що переважають у певному різновиді комічного.

Для гумору, наприклад, типовим є найбільш низький ступінь негативності порівняно з іншими видами комічного, оскільки відношення суб'єкта до об'єкта комічного доброзичливе. За відповідністю імпліцитного (зумовленого комунікативною компетенцією адресанта й адресата, їхньою дотепністю і почуттям гумору як властивостями мовної особистості) та експліцитного (формально вираженого порушення мовних і мовленнєвих норм) характеру передачі комічного протиставляються, з одного боку, гумор, сатира, сарказм, чорний гумор, у яких домінує експліцитний характер, а з іншого – іронія, в якій превалує імпліцитний аспект комічного. Як правило, адресат не завжди розуміє гумор та іронію і, навпаки, прекрасно сприймає сатиру, сарказм і чорний гумор.

Сучасні лінгвістичні, філософські, естетичні, літературознавчі джерела зображають гумор як найбільш життєстверджувальну і складну форму комічного. Він припускає вміння помічати

комічну невідповідність у житті, досягти й оцінити її. У такому розумінні гумор досліджується як реакція на комічне (на будь-який його різновид), але не можна забувати, що гумор – це й породження комічного. Зазначене поняття є способом пізнання закономірностей буття шляхом комічного загострення життєвих розбіжностей.

Гумор (англ. *humour* – гумор, комізм, примха, характер) – вид комічного, добродушний сміх із серйозним підґрунтям, споконвічно – «схвалення під маскою осміяння» [20, с. 628]. Зауважимо, що слово «гумор» походить від латинського *humor* – вологість, рідина. Уважалося, що чотири тілесних рідини визначають чотири темпераменти, або характери. Згідно з античним повчанням, правильна міра вологості, тобто «здорові соки» в людині, – достатньо обґрунтований гарний настрій. Існування цього давнього визначення гумору зафіксоване в сучасному тлумачному словнику англійської мови: *humour* 3) [countable] (old use) one of the four liquids that were thought in the past to be in a person's body and to influence health and character [41].

В. Я. Пропп убачає в гуморі нижчий вид, сміх безідейний, природний, балаганний, тобто сміх заради сміху [25]. Проте в сучасних теоретичних дослідженнях наголошується, що гумор як різновид комічного – сміх розуму (а не плоти) з високим ступенем інтелектуальності порівняно з іншими видами комічного. Гумор як сміх розуму розглядає, зокрема, дослідниця М. Р. Желтухіна [9].

В англійських тлумачних джерелах це поняття розглядається як здатність сміятися над чимось смішним: *humour* 1) [uncountable] the quality in something that makes it funny; the ability to laugh at things that are funny [41]; is a quality in something that makes you laugh, for example in a situation, in someone's words or actions, or in a book or film [8], тоді як в україномовних джерелах акцент робиться на зображенні чого-небудь у м'якому (доброзичливо-глузливому) комічному вигляді: 1. Доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, спрямоване на викриття недоліків; уміння подати, зобразити щось у комічному вигляді. 2. Художній прийом у творах літератури або мистецтва, заснований на зображенні чого-небудь у комічному вигляді, а також твір літератури або мистецтва, що використовує цей прийом [6].

Під гумором, як правило, розуміється **різновид комічного**, що виражає м'яке відношення до суб'єкта осміяння (до недоліків життєвих явищ, поведінки людей), яке поєднує зовнішню комічну трактовку з внутрішньою серйозністю, здатне викликати

лише незлобиву посмішку і легкий несмішливий, веселий сміх [9, с. 49; 2, с. 97; 18, с. 25].

Як відомо, комічне характеризується двома діалектично пов'язаними боками (критичним і стверджувальним) та загальною спрямованістю від суб'єкта до об'єкта. В основних формах комічного спостерігається переважання того чи іншого начала. У гуморі критичний бік підпорядкований стверджувальному [12, с. 32]. Він є результатом відбиття комічного у свідомості суб'єкта і перетворення його на матеріальну форму у вигляді різних жанрів комічного (афоризм, анекдот) певним чином (гумористично) за допомогою почуття гумору.

Гумор висміює дивне і чудне в житті, котре різниться низьким ступенем злободенності і критичності, викликає в адресата лише добру посмішку, легку насмішку або дружній, беззлобний, веселий сміх, співчуття [27, с. 109] і симпатію [26, с. 548] до об'єкта критики. Таке доброзичливо-глузливе ставлення до кого-, чого-небудь спрямоване на викриття вад. Об'єкт гумору являє собою окремі недоліки, які є смішними, але які або легко долаються, або є відносно терпимими.

На відміну від інших видів комічного гумор розкриває гуманістичну основу людини, закликає не до знищення явища, а до його вдосконалення. Гумор – це «естетичне викриття не ворога, а друга» [4, с. 15], засіб правильно зрозуміти самого себе, не недооцінювати і не переоцінювати себе. Учені відзначають низький ступінь агресивності гумору: «Маючи середній ступінь емоційної насиченості, середню інтенсивність вираження емоцій, гумор спирається на серйозність, симпатію, любов і більшу свободу духу» [9, с. 51].

На думку А. В. Карасика, «гумористичне спілкування зумовлено наміром викликати добродушний сміх як м'яку критичну реакцію на безглуздість, тобто на невідповідність між належним і даним, і моделюється в системі координат *серйозне – несерйозне* та *дружелюбне – недружелюбне* спілкування» [14, с. 6]. Ученим виокремлюється напівсерйозний, жартівливий і блазнівський різновиди несерйозної комунікативної тональності.

Гумор відбиває позитивну оцінку оточуючої дійсності, гарне ставлення до неї, передає її переважно експліцитно. Слід відзначити і низький ступінь негативності гумору, бо ми сміємося завжди тільки над поганим, а не над хорошим. Він характеризується середнім ступенем розуміння адресатом у силу переважної експліцитності її вираження, а також залежно від індивідуальних характеристик адресата, від наявності в нього почуття гумору.

Своєрідність гумору полягає у вмінні висловлювати серйозне з посмішкою, побачити в ньому незначне і мале і, навпаки, виявити в незначному і малому важливе і глибоке [19, с. 229]. Гумору притаманні семантична й ілюктивна двоплановість (зсунення форми відповідно до змісту, ствердження через заперечення). Гумор складається з дотепності і сміху [29, с. 6, 9], базуючись на прийомах мовної гри.

Слушною, на наш погляд, є думка дослідників комічного (Б. Дземідока, Т. Б. Любимової), які звертають увагу на той факт, що будь-який різновид комічного пояснюється вченими або через якості самого об'єкта комічного бачення, або ж через особливості реакції суб'єкта – залежності від того, у чому вбачається сутність комічного: у предметній сфері, у сфері емоційній або ж у співвідношенні між об'єктом сприйняття і суб'єктом, який сприймає [7, с. 11; 22, с. 6]. Як результат, існують теорії, що лягли в основу визначення природи комічного, розподілу його різновидів, особливостей функціонування, реакцій сміху на ту чи іншу комічну ситуацію. Завдяки незвичним якостям та характеристикам об'єкта комічного бачення наявні теорії, підґрунтям яких є контраст, невідповідність, протиріччя, перехід до протилежного, безглуздість, відхилення від норми, теорія помилки і под. (Аристотель, І. Кант, Т. Ліппс, Г. Спенсер, Ж.-Поль, А. Шопенгауер, Г. Гегель, А. Бергсон, К. Гросс, Е. Обуе, А. Бергсон, Б. Дземідок). З огляду на особливості реакції суб'єкта, що символізують почуття, емоції чи психічний стан людини під час сприйняття комічного як розрядки від напруги, виокремлюються теорії непередбачуваності (обманутої сподіванки), новизни, захисної реакції, надлишку психічної енергії і т. ін. (З. Фрейд, Ф. Ніцше, О. Н. Лук, Д. Флагел, М. Чойсі, Е. Кріс).

Розглянемо більш детально особливості власне **лінгвістичного** критерію, який має суттєву значущість під час виокремлення та дослідження цього різновиду комічного мовознавцями. О. Н. Лук у роботі «О чувстве юмора и остроумии» звертає увагу на зусиллях учених класифікувати дотепну словотворчість. Перші спроби сходять ще до античної давнини: вони були зроблені Цицероном і Квінтіліаном. Серед словесних форм гумористичної дотепності Цицерон виокремлює двозначність, несподівані висновки, каламбури, незвичайні тлумачення власних імен, прислів'я, алегорію, метафори, іронію [21, с. 16].

Запропонована З. Фрейдом формальна класифікація гумористичних засобів базується на трьох

основних прийомах, як-от: 1) згущенні (зі змішаним словотворенням та з модифікацією); 2) вживанні одного і того ж матеріалу (ціле і частина; перестановка; невелика модифікація; такі самі слова, що вживаються в новому розумінні і втрачають первісний зміст); 3) двозначності (позначення власної назви і речі; метафоричне і речове значення слів; гра слів; подвійне тлумачення; двозначність із натяком) [21, с. 17].

Спиралою на вивчення словесномовленнєвої поведінки людини, і перш за все – творчості визнаних майстрів гострого слова, тобто письменників-гумористів, О. Н. Лук пропонує власну класифікацію таких лінгвостилістичних прийомів створення гумористичної дотепності:

1. Хибне протиставлення, або псевдоконтраст, коли висловлення будується так, що заключна його частина за формою нібито заперечує початок, а насправді підсилює його, розвиває.

2. Хибне підсилення, коли заключна частина висловлювання за формою підтверджує початкову, а по суті, спростовує, знищує її.

3. Доведення до абсурду, що передбачає дотепні відповіді, побудовані на доведенні до абсурду будь-якої думки співрозмовника, коли спочатку ніби погоджуються з нею, а потім, наприкінці, коротким застереженням змінюють увесь сенс попередньої фрази: а) перебільшення (гіпербола); б) применшення або навмисне пом'якшення (евфемізм).

4. Дотепність безглуздості, закладеної в самій ситуації, що суперечить здоровому глузду і повсякденного досвіду: а) поєднання двох логічно несумісних висловлювань; б) паралогічний висновок – неправомірний висновок, який заснований не на вихідних даних, а на другорядних деталях ситуації.

5. Змішання стилів, або «суміщення планів»: а) змішання мовленнєвих стилів; б) перенесення термінології; в) невідповідність стилю і змісту; г) невідповідність стилю мовлення та обстановки, де воно виголошується;

д) псевдоглибокодумство: вживання пишномовних виразів, найскладніших словесних конструкцій і граматичних оборотів для вираження тривіальних істин, плоских думок, вульгарних сентенцій.

6. Натяк або точно наведений ланцюг асоціацій.

7. Подвійне тлумачення: а) гра слів, каламбур; б) дотепність двозначності, коли подвійне тлумачення надається цілій фразі або виразу.

8. Іронія – прийом, заснований на протиставленні форми і змісту.

9. Зворотне порівняння: а) «чисте» зворотне порівняння; б) буквализація метафори: виразам,

які зазвичай уживаються в переносному сенсі, повернуто їх буквально значення.

10. Порівняння за випадковою або другорядною ознакою, коли зіставляються, здавалося б, зовсім несхожі і навіть незрівнянні предмети; проте потім виділяється якась властивість, частіше другорядна, яка дає змогу провести зіставлення: а) перерахування різнорідних предметів і явищ в «єдиному списку».

11. Повторення: а) «чисте» повторення; б) повторення зі зміною граматичної конструкції; в) повторення зі зміною сенсу.

12. Парадокс [21, с. 17–23].

Відомий польський дослідник Б. Дземідок у своїй роботі, присвяченій розгляду теорій комічного, його форм, соціальної ролі, відводить особливе місце такими прийомам створення гумористичної творчості: 1) видозміні і деформації явищ; 2) несподіваним ефектам; 3) невідповідності у відносинах і між явищами; 4) уявному об'єднанню абсолютно різнорідних явищ; 5) створенню явищ, які по суті або з огляду відхиляються від логічної чи праксеологічної норми [7, с. 66–88]. На його думку, ці провідні прийоми слугують для створення явищ, які «відхиляються від норми» і породжують сприйняття комічного [7, с. 66], тобто наявне розходження об'єктивних якостей предмета і його норми, еталона, які існують у нашій свідомості.

Гумор вивчається мовознавцем А. В. Карасиком із боку прагматики як нормативнооцінний і ситуативно-вивідний порядок розбіжностей, семантики – різний вид розбіжностей предметно-понятійного характеру, синтактики – жанрове порушення, сигматики – відношень гумористичного ефекту і форми знаку. Серед лінгвістичних якостей гумору вчений відзначає специфічні повтори, спрощення, перебільшення, порушення міжпредметних, понятійних і власне знакових характеристик висловлювання, додаючи до цього переліку і таку лінгвокультурну характеристику гумору, як невідповідність між пресупозиціями. Як зауважує лінгвіст, «кожна запропонована модель гумористичного тексту будується як типологія змістових порушень: семантичних, прагматичних, синтаксичних і формально-знакових» [13, с. 208].

На думку В. З. Саннікова, створення мовних гумористичних жартів передбачає застосування в мовних засобах таких типів лінгвістичного механізму, як обмануте очікування та комічний шок [28, с. 18].

Серед відомих зарубіжних лінгвістів, які розглядали питання семантичних і лінгвістичних аспектів

гумору, зазначимо В. Раскіна і С. Аттардо. У книзі «Лінгвістичні теорії гумору» (*Linguistic theories of humor*), присвяченій характеристиці розвитку теорій гумору від давньогрецьких філософів до сучасних підходів, С. Аттардо перераховує основні прийоми створення гумористичного ефекту, що лягли в основу сучасних теорій гумору [33, с. 47–53].

По-перше, він слідом за В. Раскіним та П. МакГі [45, с. 32–33; 42, с. 6] звертає увагу на когнітивну рису – інконгруентність (несумісність/абсурдність/недоречність/розбіжність) (англ. *incongruity*), що ґрунтується на невідповідності двох ідей у широкому сенсі. Поняття конгруентності та інконгруентності стосуються відносин між компонентами об'єкта, події, ідеї, соціального очікування тощо. Подія сприймається інконгруентною, коли розташування її складових елементів несумісне з нормальним або очікуваним шаблоном: *when the arrangement of the constituent elements of an event is incompatible with the normal or expected pattern, the event is perceived as incongruous* [42, с. 6–7]. Для лінгвістичних гумористичних теорій важливим чинником при цьому є особливий тип інконгруентності, пов'язаний з ідеєю гри [33, с. 42].

По-друге, так звана теорія «звільнення» (*release theory*) [44, с. 20–37; 45, с. 38–40] включає такий аспект лінгвістичного гумору, як дефункціоналізація [40, с. 111–119], пов'язана з відмовою у вживанні мовних правил, що спричиняє появу каламбурів, інших видів гри слів і порушення правил успішної кооперації [38], типові для гумору в цілому.

Слід наголосити, що когнітивний є одним з найбільш продуктивних напрямів сучасних теорій вербального гумору (теорія бісоціації А. Кестлера, семантична теорія В. Раскіна, лінгвопрагматична і когнітивна теорія вербального гумору С. Аттардо). Відзначимо, що базовим положенням, з якого витікають сучасні теорії гумору і комічного загалом, є мотив вирішення протиріччя (*incongruity-resolution*). Сприймаючи комічне, суб'єкт користується деякими підсвідомими когнітивними правилами, за допомогою яких суперечливий, на перший погляд, елемент стає конгруентним ситуації або попередньому тексту.

У роботі *Semantic Mechanisms of Humor* (1985 р.) В. Раскін описує семантичну теорію гумору (*The Script-based Semantic Theory of Humor*), в якій розкриває сутність комічного через поняття «скрипт». Дослідники потрактовують скрипт як асоціативний контекст дійсності: «великий фрагмент семантичної інформації, який оточує слово або викликається ним; когнітивну

структуру, що притаманна кожному носію мови і відбиває знання носія мови про невелику частину оточуючого світу»; «структурована інформація про який-небудь об'єкт дійсності, що зберігається в нашій свідомості» [45; 33, с. 17].

У скриптоорієнтованій семантичній теорії гумору текст може бути охарактеризованим як комічний, якщо виконуються такі дві умови:

1) текст є сумісним (частково або повністю) з двома скриптами; 2) ті два скрипти, з якими сумісний цей текст, протиставлені один одному і повністю/частково накладаються один на інший.

Як бачимо, концепція В. Раскіна відбиває двоїсту сутність феномену комічного, про що зазначалося ще в роботах М. М. Бахтіна [1], де комічне виникає в протиставленні двох скриптів: такого, який відбиває норму, і такого, який відбиває відхилення від норми.

Наступним кроком у напрямі дослідження комічного з лінгвістичного погляду стала представлена В. Раскіним і С. Аттардо загальна теорія вербального гумору (*The General Theory of Verbal Humor*), що налічує систему параметрів (*knowledge resources*), які важливі в процесі продукування і сприйняття вербального гумору. До них вчені відносять:

1) мову (*language*) – вибір і порядок слів, використання і розташування функціональних елементів тощо; 2) стратегію оповіді (*narrative strategy*) – жанр сміхового тексту; 3) мету (*target*) – комічне переважно націлене на осміювання соціальних стереотипів; 4) комічну ситуацію (*situation*) – персонажі, їхня діяльність, об'єкти, обстановка та ін.; 5) протиставлення скриптів (*script opposition*); 6) логічний механізм (*logical mechanism*) – логічна операція, необхідна для вирішення невідповідності [34, с. 293–348].

Центральним і обов'язковим параметром є «протиставлення скриптів». Саме він забезпечує створення комічного ефекту і співвідноситься з появою суперечності, а «логічний механізм» – із його розв'язанням. Ця теорія, за спостереженнями Д. В. Казакової, дає комплексну схему опису вербального комічного, торкаючись проблеми структури мови (параметр «мова»), дискурс-аналізу (параметр «стратегія оповіді»), соціолінгвістики (параметри «мета» і «комічна ситуація») і когнітивістики (параметри «протиставлення скриптів» і «логічний механізм») [11, с. 78].

У зарубіжній лінгвістиці розповсюдженою точкою зору на типологізацію засобів створення гумористичного комічного ефекту є, серед інших, класифікація Р. Александера. Згідно з типом комунікації,

учений пропонує розподіл вербальних засобів на лінгвістичні і нелінгвістичні. У першому випадку комічний ефект виникає завдяки мовній реалізації або мовному механізму, що лежить у його основі. У другому випадку – завдяки порушенню логічних зв'язків. Автор зауважує, що таке розгалуження носить лише евристичний характер, і далі в тексті роботи обмежується зонтичним терміном «вербальний гумор» [32, с. 16–17].

Представники лінгвопрагматики послуговуються теорією Г. П. Грайса [37, с. 41–58; 39], що описує Принцип кооперації, який сприяє успішній комунікації, а також ситуації, в якій цей принцип порушується. Саме з порушенням Принципу кооперації лінгвісти [28, с. 386; 31, с. 139; 5, с. 180] пов'язують створення комічного ефекту.

У першому виданні книги *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (1989 р.) Д. Крістал, аналізуючи мову і гумор, указує на деякі прийоми створення гумору в жартах, водночас пояснюючи труднощі в розробленні класифікації мовних прийомів, заснованих на лінгвістичному відхиленні від норми і невідповідності: *A classification of the types of linguistic deviation and incongruity would be hard to achieve, for probably all aspects of language structure have been used as the basis of an effect at one time or other* [35, с. 62]. Наведені вченим приклади комічних жартів включають ефекти, засновані на структурі слів та класових словах, ідіоматичних зрушеннях, невідповідних темах, а також безлічі каламбурів та загадок, жартів, які іноді переходять кордон між мовами, врахуванні контекстів, ставленні та очікуванні людей, які їх використовують, і умовах, яких слухачі повинні дотримуватися під час розповіді жарту.

У наступних виданнях енциклопедії, зокрема 2019 р., у розділі «Вербальний гумор» Д. Крістал ілюструє певні способи, що сприяють лінгвістичній категоризації комічних ефектів у жартах і мовній грі/каламбурах. Послугуючись рівнем функціонування прийомів комічного, лінгвіст розмежує графологічний, фонологічний, морфологічний, лексичний, синтаксичний і дискурсивний гумор.

Графологічні гумористичні прийоми виражаються через гру шрифту – відхилення від норм правопису, пунктуації, компонування і типографії, тобто друкарські помилки, неправильне написання і т. ін. Фонологічний гумор заснований на відхиленні від норми у використанні звуків шляхом додавання, заміни, вилучення, підстановки або перенесення голосних і приголосних, прийом

мах порушення правил за допомогою перенесення, заміни, опущення. Морфологічний прийом проявляється через переосмислення морфем, які розуміються по-різному. У подібних жартах є маніпулювання елементами структури слів (наприклад, афіксами), об'єднання елементів у нові форми або розділення слова в незвичних місцях. Головні прийоми лексичного гумору – семантичний та фонологічний каламбури, неологізми, використання слів із різними смисловими асоціаціями. Синтаксичний гумор реалізується завдяки синтаксичній амбівалентності, коли одна конструкція трактується так, ніби вона є іншою. Переважна більшість жартів має фіксовану дискурсивну будову. Дискурсивний гумор базується на повторюваності обставин у спілкуванні, які перевіряються в жарти з несподіваною кінцівкою. Жарти, які будуються на порушенні прагматичних правил спілкування, гри з умовами послідовності, перехресному відсиланні, теж відносяться до гумористичного дискурсу [36, с. 430–435].

Екстраполюючи існуючі погляди на власне лінгвістичний критерій гумору, ми згодні з тим твердженням, що загальновизначеними компонентами вираження гумористичного змісту в провідних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях визнаються певне протиріччя, відхилення від структурно-мовних і комунікативно-прагматичних норм, що викликає виникнення другого плану, який різко контрастує з першим. Як зазначають Б. Дземідок, В. З. Санніков, це таке відхилення від норми, яке задовольняє двом умовам: 1) призводить до виникнення двох змістовних планів (від вихідної точки відбувається раптовий перехід до кінцевого результату, різко різниться від цієї вихідної точки); 2) не є небезпечним ні для кого у цей момент, а для тих, хто сприймає жарт, є навіть приємним [28]. Окрім цього, серед основних принципів сутності гумору є гра.

Висновки і пропозиції. Таким чином, продукування гумористичного ефекту відбувається внаслідок використання різноманітних прийомів (контрасту, протиставлення, протиріччя, обманутого очікування тощо), які за допомогою різних механізмів (повтору, метафоризації, інтертекстуальності і т. ін.) реалізуються в особливих лінгвістичних засобах (хіазмі, каламбурі, алюзії і под.). Викладене вище розуміння сутності гумору як різновиду комічного узгоджується з уявленнями більшості вчених і повною мірою застосовується до словесного гумору. Мовностилістичні засоби, прийоми і механізми тісно переплітаються в тексті, чергуються, створюючи тим

самим стійкий і дієвий комічний ефект. За *пропозицію* вбачаємо подальше дослідження провідних лінгвістичних засобів створення комічного в опо-

віданнях сучасних англійських письменників-прозаїків, чия поетика комбінується з гумором, іронією, сатирою, сарказмом і чорним гумором.

Список літератури:

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва : Худ. лит., 1965. 543 с.
2. Беляков А. А. Объем и содержание категории комического. *Стереотипы лингвокультуры* : коллективная монография / отв. ред. М. В. Пименова. Киев : Изд. дом Д. Бураго, 2013. С. 90–103.
3. Борев Ю. Комическое. Москва : Искусство, 1997. 269 с.
4. Вулис А. З. Метаморфозы комического. Москва : Искусство, 1976. 126 с.
5. Габидуллина А. Р., Жарикова М. В. Основы речевой коммуникации : учебное пособие. Горловка : Горловский гос. пед. ин-т иностр. яз., 2005. 282 с.
6. Гумор. Сучасний український словник: Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/ghumor> (дата звернення: 24.01.2021).
7. Дземидок Б. О комическом. Москва : Прогресс, 1974. 223 с.
8. Электронный словарь АБВУД LINGVO 12 Multilingual Edition. URL: <http://www.lingvo.ru> (дата звернення: 1.02.2021).
9. Желтухина М. Р. Комическое в политическом дискурсе: на материале немецкого и русского языков : автореферат дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Волгоград, 2000. 20 с.
10. Жугай В., Материнська О. Засоби мовної реалізації та функції гумору у німецькому кінематографі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 30. Т. 2. 2020. С. 178–187.
11. Казакова Д. В. Теории вербального юмора в современной зарубежной лингвистике. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2013. № 8(26). Ч. II. С. 77–80.
12. Калита О. М. Засоби іронії в малій прозі (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 238 с.
13. Карасик А. В. Лингвистические характеристики юмора. *Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики* : сборник научных трудов. Волгоград : Перемена, 1999. С. 200–209.
14. Карасик А. В. Лингвокультурные характеристики английского юмора : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Волгоград, 2001. 193 с.
15. Карасик А. В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
16. Кириченко О. А. Вербалізація гумору в англійських ситкомах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 51. С. 214–217.
17. Кобякова І. К. Креативне конструювання вторинних утворень в англійському художньому дискурсі : монографія. Вінниця : Нова книга, 2007. 128 с.
18. Комаров С. А. Жанр фейлетона в російській радянській літературі 1920-х – початку 1930-х років : монографічне видання. Дніпро : Літограф, 2016. 375 с.
19. Литература: Справочные материалы : книга для учащихся / С. В. Тураев и др. Москва : Просвещение, 1989. 335 с.
20. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Николюкина. Москва : Интелвак, 2001. 1600 стб.
21. Лук А. Н. О чувстве юмора и остроумии. Москва : Искусство, 1968. 191 с.
22. Любимова Т. Б. Комическое, его виды и жанры. Москва : Знание, 1990. 64 с.
23. Маслова В. А. Лингвистический анализ текста. Экспрессивность : учебное пособие. Москва : Юрайт, 2018. 201 с.
24. Назаренко О. І., Нестеренко О. Є. Вербальні засоби та прийоми реалізації гумористичного та комічного ефектів у американському політичному дискурсі. *Записки з романо-германської філології*. 2020. Вип. 1(44). С. 203–211.
25. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. 287 с.
26. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
27. Салыгина Э. В. О соотношении и средствах языкового воплощения категорий оценки и комического в тексте англоязычного газетного фельетона. *Стилистические стратегии текстообразования*. 1992. Вып. 339. С. 103–118.
28. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. Москва : Языки русской культуры, 1999. 544 с.
29. Чубарян Т. Ю. Семантика и прагматика речевых жанров юмора : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1994. 24 с.

30. Швачко С. О. Екстеріоризація гумору в художньому та фольклорному дискурсах. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія»*. 2012. Т. 15. № 2. С. 177–186.
31. Шмулевич Л. И. Нарушение принципа кооперации как механизм порождения юмористического эффекта. *Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина*. 2013. № 3. С.138–143.
32. Alexander R. J. *Aspects of Verbal Humor in English*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1997. 217 p.
33. Attardo S. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin; N.Y. : Mouton de Gruyter, 1994. 426 p.
34. Attardo S., Raskin V. Script Theory revis(it)ed: Joke Similarity and Joke Representation Model. *Humor: International Journal of Humor Research*. 1991. Vol. 4. № 3–4. P. 293–348.
35. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge : Cambridge University Press. 1989. 472 p.
36. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 473 p.
37. Grice H. P. Logic and Conversation, in P. Cole and J. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*. Vol. 3. Speech Acts. N. Y. : Academic Press, 1975. P. 41–58.
38. Grice H. P. *Studies in the Way of Words*. Cambridge MA : Harvard University Press, 1989.
39. Grice P. Further Notes on Logic and Conversation, in P. Cole (ed.), *Syntax and Semantics*. Vol. 9. Pragmatics. N. Y. : Academic Press, 1978. P. 113–128.
40. Guiraud P. *Les jeux de mots*. Paris: Presses Universitaires de France, 1976. 120 p.
41. Humour. *Oxford Learner's Dictionaries*. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/humour_1?q=humour (дата звернення: 12.01.2021).
42. McGhee P. *Humor: Its origin and development*. San Francisco : W. H. Freeman and Company, 1979. 251 p.
43. McGhee P. E. Play, incongruity and humor. In Yawkey T. D., Pellegrini A. D., (eds.), *Child's play: Developmental and applied*. London : Routledge, 1984. P. 219–236.
44. Morreal J. *Taking Laughter Seriously*. Albany, N.Y. : State University of New York Press, 1983. 154 p.
45. Raskin V. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht : D. Reidel Publishing Company, 1985. 284 p.

Blynova I. A., Zernetska A. A. HUMOUR AS A VARIETY OF THE COMIC CATEGORY: CRITERIA OF DIFFERENTIATION, THEORIES OF REALIZATION AND MEANS OF EXPRESSION

The article deals with the study of humour as a type of a comic category. The structure of the traditional paradigm of comic category types, which involves humour, irony, satire, sarcasm and black humour, has been determined. The leading techniques and language/speech means of the comic effect representation and intensification have been described. For distinguishing comic types there have been considered aesthetic, social, biopsychological and linguistic criteria that are essential within their comprehensive description. The «humor» concept has been analyzed in terms of each criterion. The authors follow the definition of the «humor» term in domestic and foreign interpretive sources of linguistic, literary, philosophical and aesthetic nature. Our attention has been focused on the theories that formed the basis for determining the nature of the comic, the division of its types, the features of functioning, reactions of the laughter to a particular comic situation. The peculiarities of the proper linguistic criterion, which is essential in the selection and study of humour as a type of comic category by linguists. The main classifications of verbal means, forms and methods of humorous wit from ancient times to the present ones have been singled out. The development of humour theories has been characterized taking into account modern approaches and aspects, such as: linguo-semantic, linguo-pragmatic, linguo-cultural, linguo-cognitive, etc., which allows to supplement the existing ideas about the mechanisms of humour producing and perceiving. It is pointed out that the generally defined components of the humorous content expression in the essential domestic and foreign studies are a certain contradiction, a deviation from structural-linguistic and communicative-pragmatic norms, which causes the emergence of the second plan that contrasts abruptly with the first one.

Key words: comic category, humour, criterion, theory, linguistic and stylistic means.